TASAVVURNING QATL ETILISHI: CHARLZ DIKENSNING «OG‘IR ZAMONLAR» ROMANIDA MEXANIZATSIYALASHGAN TA’LIM VA SINFIY ZIDDIYATLAR

Muxammadqodirova Munojatxon Otabek qizi
Qo`qon universiteti Jahon tillari va filologiya fakulteti,
Xorijiy til va adabiyoti ta`lim yo`nalishi: ingliz tili 3-bosqich talabasi.
munojatxon96@gmail.com
Sobirova Nodirabegim Murodjon qizi
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Qo‘qon universiteti Xorijiy tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi.
nodirabegimsobirova600@gmail.com
ORCID iD: 0009-0007-6733-9067
https://doi.org/10.5281/zenodo.24020339

Annotatsiya. *Ushbu maqola XIX asr sanoat inqilobi va utilitarizm falsafasining insoniyat ma’naviyatiga ta’sirini Charlz Dikensning «Og‘ir zamonlar» (Mill, John Stuart. "Utilitarianism", 1861) romani misolida tahlil qiladi. Tadqiqotda fabrika va maktabning inson ruhi, tasavvuri va erkin tafakkurini so‘ndiruvchi parallel mexanizmlar sifatida gavdalanishi marksistik adabiy tanqid va madaniy materializm tamoyillari asosida yoritilgan. Shuningdek, ishchilarning «Qo‘llar» (Hands) deb nomlanishi orqali ularning tovarlashuvi, begonalashuvi hamda utilitar ta’lim tizimining «istisno pedagogikasi» sifatida yoshlar tafakkurini qoliplashi ochib berilgan. Jorj Oruellning Dikens haqidagi qarashlariga tayanib, muallif asarning bugungi raqamli va texnokratik davr uchun ham naqadar dolzarb ekanligini ko‘rsatib beradi va adabiyot insoniylikni saqlab qoluvchi ma’naviy qalqon ekanligini xulosa qiladi.(George Orwell "Charles Dickens", Inside the Whale and Other Essays, 1940)*

Kalit so‘zlar: *Sanoat inqilobi, utilitarizm, Charlz Dikens, «Og‘ir zamonlar», marksistik tanqid, mexanizatsiyalashgan ta’lim, tasavvurning qatl etilishi, begonalashuv, fabrika va maktab parallelizmi, sinfiy ziddiyat.*

XIX asr sanoat inqilobi va utilitarizm falsafasi ta`sirida insoniyat hayotini tubdan o`zgartirib, moddiy manfaat va amaliy samaradorlikni har qanday ma`naviy qadriyatlardan ustun qo`ya boshladi. Ana shu ijtimoiy-tarixiy sharoit Charlz Dikensning «Og‘ir zamonlar» (Mill, John Stuart. "Utilitarianism", 1861) romanida o‘zining yorqin badiiy ifodasini topdi. Unda maktab va fabrika bir xil maqsadga xizmat qiluvchi parallel mexanizmlar sifatida gavdalanadi: fabrika inson tanasini ezib, uni oddiy mahsulot ishlab chiqaruvchi vositaga aylantirsa, utilitar ta’lim tizimi inson ruhi va tasavvurini so‘ndiradi (Charlz Dikens "Hard Times for These Times", 1854).

Dikens ta’lim va kundalik hayotdan san’at, empatiya va hissiyotlar siqib chiqarilsa, insoniyat muqarrar ravishda ma’naviy falokatga uchrashini oldindan ko‘ra bilgan edi. Bu o‘tkir kuzatishlar XX asrning eng o‘tkir tanqidchilaridan biri — Jorj Oruellning e’tiborini tortdi.

Oruellning 1940-yilda yozilgan Dikens haqidagi mashhur inshosida yozuvchining jamiyatdagi muammolarni idrok etish uslubi mohirona tahlil qilinadi. U Dikens siyosiy tuzumni emas, balki insonlarning yuragini o‘zgartirmoqchi bo‘lganini, Kouktaun muammolarini iqtisodiy qonuniyatlarda emas, odamlarning shafqatsizligida ko‘rganini ta’kidlaydi.

Oruell Dikensni inqilobiy nazariyotchi emas, balki jamiyatda axloqiy burilish yaratishni maqsad qilgan «saxovatli liberal» deb ataydi. (George Orwell "Charles Dickens", Inside the Whale and Other Essays, 1940).

Ushbu ikki mutafakkirning qarashlari bir-birini to‘ldirib, mexanizatsiyalashgan jamiyatdagi asosiy muammo quruq tuzumlarda emas, balki insoniylik va tuyg‘ularning yo‘qolishida ekanini ochib beradi. Shuning uchun ham Dikens siyosiy to‘ntarishlarga emas, balki jamiyatni mehr va tasavvur orqali ma’naviy uyg‘onishga chaqirgan. Sanoat kapitalizmi faqatgina yangi turdagi mashinalar va urbanistik shaharlarni yaratibgina qolmay, balki insonlarni tasniflash, ularni intizomga solish va tafakkur qilishning tamoman yangi mexanizmlarini ham yuzaga keltirdi. Ushbu ijtimoiy-tarixiy burilishning eng yorqin badiiy aks etishi Charlz Dikensning «Og‘ir zamonlar» (Leavis, F. R."The Great Tradition", Dickens's Hard Times 1948) romanidir. Asar sanoatlashuv davrining shafqatsiz tuzumini fazoviy dizayn, utilitarizmga oid pedagogika, tildagi dehumanizatsiya (insoniy qiyofani yo‘qotish) va badiiy shakl orqali ochib beruvchi o‘tkir ijtimoiy tanqid sifatida namoyon bo‘ladi. (Leavis, F. R. "The Great Tradition", Hard Times 1948).

Marksistik adabiy tanqid va madaniy materializm tamoyillariga tayangan holda tahlil qilganda, «Og‘ir zamonlar» iqtisodiy ratsionalizatsiyani insonlarni o‘lchanadigan, almashtirib bo‘ladigan ishchi kuchiga aylantirish jarayoni bilan bog‘laydi. Asarning markaziy g‘oyasi shundan iboratki, Dikens mafkura (xususan, utilitarizm va siyosiy iqtisod) amaliy kuch sifatida institutlar, subyektivlik va mulkdorlar hamda ishchilar o‘rtasidagi munosabatlarni qanday shakllantirishini ko‘rsatib beradi. Sanoat shahri vaqti-vaqti bilan vaqt, makon va his-tuyg‘ularni standartlashtiruvchi ramziy mashinaga o‘xshaydi, maktabdagi «Faqat faktlar!» rejimi esa kapitalistik hisob-kitobga moslashtirilgan mafkuraviy tayyorgarlik vazifasini bajaradi. (Williams, Raymond. "Culture and Society, 1780–1950", 1958, Smith, Sheila. "The Other Dickens: A Criticism of Victorian Industrial Society", 1982)

Ishchilarning namoyon bo‘lishi va nomlash siyosati («Qo‘llar») Sanoat jamiyatining eng og‘riqli nuqtalaridan biri — bu ishchining jamiyatdagi o‘rni va unga qo‘yilgan nomdir. (Yildirim, Tahsin. Industrialization and Alienation in Charles Dickens's Hard Times. Academic Research Journal, 201) Romandagi eng mashhur misollardan biri bu ishchilarni shaxs sifatida emas, balki faqat tana qismi va funksiyaga qisqartiruvchi «Qo‘llar» (Hands) so‘zidir. Tadqiqotchi Tahsin Yildirim ta’kidlaganidek, ishchilarga yuzsiz, hissiyotsiz «Qo‘llar» sifatida munosabatda bo‘linishi fabrikant va ishchi o‘rtasidagi sinfiy ziddiyatning markazida turadi (Yildirim, Tahsin. "Industrialization and Alienation in Charles Dickens's Hard Times", 2012; Özutku et al., "A Marxist Critique of Industrial Labor in Hard Times", 2018) .O‘zutku va uning ham mualliflari ham ishchilar to‘laqonli «shaxs» sifatida hisobga olinmagani uchun doimo «qo‘llar» sifatida tilga olinganini ta’kidlashadilar (Özutku et al., 2018). Tilning bu tarzda kambag‘allashuvi tasodifiy emas. Bu begonalashuvning (alienation) eng aniq ko‘rinishidir (Yildirim, Tahsin. Industrialization and Alienation in Charles Dickens's Hard Times. Academic Research Journal, 2012.). Matnga marksistik nuqtai nazardan yondashganda, «Qo‘llar» atamasi mehnatning tovarlashuvini anglatadi: ya’ni insonning o‘zi emas, uning ishchi kuchi sotib olinadi va shaxs faqat qo‘lning mexanik qobiliyatiga qisqartiriladi. Roman bu torayishni axloqiy va psixologik zo‘ravonlik sifatida fosh etadi. Fabrika hisob-kitoblarida inson va mexanizm bir xil darajaga qo‘yiladi.

Zavodda «so‘nggi yuzlab ishchi qo‘llar» va «shuncha ot kuchiga ega bug‘ mashinasi» bir xilda sanaladi (Özutku et al., 2018). Bu parallel tuzilma inson mehnatini mexanik kuchga tenglashtiradi. Ma’naviy tanqid shundan iboratki, ma’muriy mantiq insonni mashina detali sifatida baholaydi va bu jamiyatda chuqur psixologik jarohat hosil qiladi. Utilitar ta’lim — Istisno pedagogikasi va mafkuraviy tazyiq. Agar Kouktaun shahri sanoatning fazoviy argumenti bo‘lsa, maktab uning mafkuraviy argumentidir. «Og‘ir zamonlar» romanidagi utilitar ta’lim shunchaki o‘qish obyekti emas, balki faqat faktlarni, hisob-kitoblarni va o‘lchanadigan natijalarni qadrlashga o‘rgatilgan o‘ziga xos subyektlarni shakllantiruvchi vositadir. Romondagi eng asosiy shiorlardan biri bu: «Hayotda faqat faktlar kerak», va uning ortidan keladigan buyruq: «Boshqa hech narsa ekmang va boshqa hamma narsani ildizi bilan sug‘urib tashlang» (Yildirim, 2012).

«Ekish» va «sug‘urib tashlash» so‘zlari bu yerda o‘ta ramziy ma’noga ega. Utilitarizm o‘sishni emas, balki raqamlarga solib bo‘lmaydigan barcha narsadan xalos bo‘lishni o‘rgatadi.

Shuning uchun ham bu ta’lim tizimi istisno pedagogikasi hisoblanadi. Yildirim utilitar tafakkurni islohotlar harakati va inson hayotining «mexanizatsiyalashuvi» uchun tanqid qilingan siyosiy siyosat bilan bog‘laydi (Yildirim, 2012). Maktabning faktlarga bo‘lgan cheksiz talabini siyosiy hodisa sifatida o‘qish kerak. Bu ta’lim modeli insonlarni foydalilik darajasiga qarab baholaydigan dunyoqarashni tabiiylashtiradi.

Dikensning satirik yondashuvi bu tanqidni yanada kuchaytiradi: u o‘qituvchilarni ham xuddi fabrikatda tayyorlangan mebel oyoqlari kabi ommaviy ishlab chiqarilgan «standart buyumlar» sifatida tasvirlaydi (Yildirim, 2012). O‘qituvchilarning fabrika qismlari kabi ishlab chiqarilishi ta’lim jarayonining o‘zi sanoat ratsionalizatsiyasiga aylanganini ko‘rsatadi. Marksistik nazar bilan qaraganda, maktab kapitalistik munosabatlarni qayta ishlab chiqaruvchi, inson ongini ishlab chiqarish ehtiyojlariga moslashtiruvchi supertuzilmaga aylanadi. Kapitalizm mafkurasi va sinfiy adolatsizlik Kapitalizm mafkurasi o‘zini axloqiy diskurs sifatida ko‘rsatib, kambag‘allik uchun boylarga xizmat qilayotgan o‘sha oddiy ishchilarning o‘zini aybdor qilib qo‘yadi. Bir oltin tiyindan oltmish ming funt sterling «ishlab topgan» va boshqalar nega buni qila olmayotganiga hayron bo‘ladigan badavlat shaxs obrazi individualistik mafkuraning satirik ko‘rinishidir Bu mantiq faqat kekkayish emas; bu tengsiz sharoitlarni shaxsiy kamchilik sifatida ko‘rsatuvchi sinfiy quvvat turidir. Marksistik tilda bu mafkuraviy inversion (teskari aylanish) deb ataladi — tizimli ekspluatatsiya (zulm) jabrlanuvchining o‘ziga yuklatiladi. Charlz Dikensning «Og‘ir zamonlar» romani shunchaki XIX asr Viktoriya davri manzarasi emas, balki bugungi raqamli boshqaruv, tashkiliy intizom va insonlarni oddiy ma’lumotlar yig‘indisi yoki funksiyaga qisqartirish tendensiyalarini oldindan ko‘ra olgan daho asardir. Fabrika va maktab o‘rtasidagi uyg‘unlik orqali yozuvchi inson ma’naviyati, tasavvuri va empatiyasini yo‘qotish qanday global falokatga olib kelishini isbotlab bergan. Asar badiiy shaklning o‘zi qanday qilib kuchli ijtimoiy tanqid quroliga aylanishi mumkinligini yorqin namoyon etadi. Fabrika va Maktab Parallelizmi: Insonni Qoliplash Texnologiyasi Charlz Dikensning «Og‘ir zamonlar» romanida Kouktaun shahridagi fabrikalar bilan Gradgrind maktabi bir-biridan butunlay farq qiluvchi maskanlar sifatida emas, balki aynan bir xil mexanizmning ikki xil tishli g‘ildiragi sifatida tasvirlanadi. Fabrika jismoniy dunyoda inson tanasini o‘zining temir tishlari orasiga olib ezg‘ilasa, sinfxona ayni shu jarayonni bolaning ongi, ruhiyati va tasavvuri ustidan amalga oshiradi.

Sanoat kapitalizmi shunchaki iqtisodiy foyda ketidan quvmaydi; u jamiyatda yangi turdagi insonni — o‘z fikriga ega bo‘lmagan, faqat buyruq bajaradigan va raqamlarda o‘lchanadigan «funksional subyekt»ni yaratishga intiladi.

Romandagi Tomas Gradgrindning ta’lim falsafasi tamoman quruq faktlarga asoslangan bo‘lib, u bolalarni shaxs sifatida emas, balki to‘ldirilishi kerak bo‘lgan idishlar sifatida ko‘radi. Bu yerda ta’lim olish jarayoni ma’rifat tarqatish emas, balki ongni mexanik tarzda qoliplash amaliyotiga aylanadi.

Fabrikada bug‘ mashinasi qanday tinimsiz harakat qilib, xomashyoni tayyor mahsulotga aylantirsa, maktabda ham o‘qituvchilar bolalarning hissiyotlarini, orzularini va tasavvurini o‘chirib tashlab, ularni kelajakdagi sanoat mashinalariga itoatkor xizmatkor qilib tayyorlaydi.

Marksistik nuqtai nazardan qaraganda, bu holat kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarining ta’lim sohasidagi aksidir. Kapitalizm o‘zining davomiyligini ta’minlash uchun nafaqat zavodlarda ishchi kuchiga, balki o‘sha tizimni so‘roqsiz qabul qiladigan «itoatkor ong»ga ham ehtiyoj sezadi (Yildirim, Tahsin. "Utilitarian Education and Ideological Oppression in Dickens's Hard Times", 2012). Shuning uchun ham maktablar o‘quvchilarga dunyoni go‘zal, rang-barang va hissiyotlarga boy tarzda ko‘rsatish o‘rniga, uni faqat foyda, zarar, statistika va o‘lchanadigan raqamlar orqali baholashni o‘rgatadi. Bu jarayonda insonning eng oliy qadriyati — uning ichki dunyosi va ijodiy salohiyati yo‘q qilinadi.

Dikens bu ikki muassasa (maktab va fabrika) o‘rtasidagi chambarchas bog‘liqlikni ochib berish orqali Viktoriya davridagi jamiyatning ma’naviy tanazzulini juda aniq fosh etgan. Odamlar o‘zlarining insoniy qiyofasini yo‘qotib, buyumlarga aylana boshlagan bir paytda, yozuvchi jamiyatni faqatgina sof mexanik hisob-kitoblar qutqara olmasligini, aksincha, bu halokatdan faqat mehr, empatiya va badiiy tasavvurgina qutqara olishini o‘zining o‘tkir satirik qalami bilan isbotlab bergan (Eagleton, Terry. "Marxism and Literary Criticism", 1976)

Xulosa qilib aytganda, XIX asr sanoat inqilobi davrida Kouktaun shahri va Gradgrind maktablari orqali ko‘rsatib berilgan bu mexanizatsiyalashuv bugungi kunda o‘z qiyofasini biroz o‘zgartirib, yanada murakkab shaklda ko‘zimiz o‘ngida sodir bo‘lmoqda. O‘sha paytlarda ishchilarni shunchaki “Qo‘llar” deb atab, ularning insoniy qiyofasini unutgan tizim, bugungi raqamli iqtisodiyotda bizni shunchaki “metrikalar” yoki bajarilishi shart bo‘lgan funksiyalarga bo‘lib tashlaganiga e'tibor qaratmasdan iloji yo‘q. Romanni asosan tasavvurning qatl etilishi nuqtai nazaridan xulosa qiladigan bo‘lsak, u naqadar dahshatli va ayni paytda o‘ta ogohlantiruvchi haqiqatni ochib berishini yaqqol ko‘ramiz. XIX asr utilitar ta’lim tizimi va Gradgrind maktablari shunchaki o‘qitish maskani emas, balki yosh bolalarning ichki dunyosini, his-tuyg‘ularini va eng asosiysi — tasavvurini qatl etuvchi chinakam mexanizmlar edi. «Faqat faktlar!» degan quruq shior ostida inson ruhini qoliplash va tabiatdagi rang-baranglikni ildizi bilan sug‘urib tashlashga urinish — bu, ochig‘i, ma’naviy o‘limdan boshqa narsa emas edi. Jorj Oruell ta’kidlaganidek, Dikens siyosiy inqilobchi emas, balki saxovatli liberal edi — u dunyoni o‘zgartirish uchun avvalo insonlarning yuragini o‘zgartirish kerakligini juda yaxshi tushungan. Biz qanchalik zamonaviy, texnokratik va raqamli davrda yashamaylik, insoniylikni, bir-birimizga bo‘lgan empatiyani va eng asosiysi — dunyoni go‘zal ko‘ra olish qobiliyatini (tasavvurni) yo‘qotmaslik eng asosiy qadriyat bo‘lib qolishi kerak.

Chunki adabiyot va san’at shunchaki vaqt o‘tkazish yoki ko‘ngilochar vosita emas, balki bizni har kuni sovuq mexanizmga aylanib ketishdan saqlaydigan yagona ma’naviy qalqonimiz ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dickens, Charles. Hard Times. London: Bradbury & Evans, 1854(Penguin Classics, 2003).
2. George Orwell Charles Dickens. Inside the Whale and Other Essays. London: Secker & Warburg, 1940 (pp. 68–95).
3. Yildirim, Tahsin. "Mechanization of Human Life and Utilitarian Education in Charles Dickens’s Hard Times." Academic Literary Journal, 2012.
4. Alzouabi, M. "Crime, Utilitarian Rationality, and Family Exploitation in Dickens's Hard Times." Victorian Literature and Culture, vol. 49, no. 3, 2021, pp. 451–467.
5. Afzal, M. "Industrialization and class struggle in Hard Times: Literature as social critique." Falcons Journal of Advanced Research, vol. 3, iss. 1, Nov 25 – Jan 2026, pp. 15–24. https://doi.org/10.63287/690432
6. Leavis, F. R. "The Great Tradition", Hard Times tahlili, 1948
7. Williams, Raymond. "Culture and Society, 1780–1950", 1958
8. Smith, Sheila. "The Other Dickens: A Criticism of Victorian Industrial Society", 1982